

XATİRƏ İLYASOVA
Gəncə Dövlət Universiteti
e-mail: ilyasova xatire@mail.ru

XƏZƏRLƏRİN AZƏRBAYCAN TARİXİNDƏ YERİ

Açar sözlər: etnogenezi, türk, etnos, xəzərlər

Ключевые слова: этногенез, тюрк, этнос, хазары

Key words : etnogeny, Turk, ethnos, Chazars

Azərbaycan, eləcə də İran ərazisində, ümumiyyətlə Şərqi regionunda türklər hələ lap qədim zamanlardan yaşayırlar. Tarixin atası hesab olunan Herodot 2500 il bundan əvvəl bu ərazidə türklərin yaşamasından xəbər verirsə, deməli bu xalq hələ çox-çox əvvəl Azərbaycanda yaşayıb məskunlaşmışdır. Görkəmli tarixçi Z.Yampolski də bu fikirdədir. O, «Azərbaycandakı türklər barəsində - qədim mənbələr» adlı tədqiqat əsərində bu haqda yazır: «Mixi yazıların, habelə ilk mənbələrin məzmunu bunu deməyə əsas verir ki, türk dili Azərbaycanda eramızdan əvvəlki dövrlərdə peyda olmuşdur». VII əsr ərəb tarixçisi Cürhumi isə qətiyyətlə bildirir ki, Azərbaycan lap qədim çağlardan türklərin vətəni sayılır. Türklərin bu ərazidə lap qədim çağlardan yaşamasına aid tarixi mənbələri çox gətirmək olar. Tarixi mənbələrdə belə bir məlumat vardır ki, xəlifə Müaviyə bir dəfə qədim tarixin mahir bilicisi yəmənli Abid ibn Şoriyədən soruşur: «Türklər və Azərbaycan nə deməkdir?» Abid cavab verir: «Azərbaycan qədimdən burada məskunlaşmış türklərin ölkəsidir». Eyni fikrə 1126-cı ildə fars tarixinə aid bir mənbədə də rast gəlmək mümkündür: «Azərbaycan lap qədimdən türklərin əlində olan bir ölkədir...» [1, s.6].

Hər bir xalqın təşəkkülü tarix boyu davam etmiş arasıkəsilməz etnik prosesin nəticəsidir. E.ə.VIII əsrdən başlayaraq ta eramızın XII – XIII əsrlərindək Azərbaycan ərazisinə dalğalarla müxtəlif türk etnosları da gəlmişdir. Lakin bu dalğaların dəqiq vaxtları və gəlmə etnosların tərkibində türk tayfalarının adları məlum deyil [2, s.168]. Onların adlarını yalnız qədim və erkən orta əsrlərə aid yaşayış məntəqə adları və etnotoponimik paralellər əsasında təxmini müəyyən etmək olur. VIII-IX əsrlərdən sonra Azərbaycan ərazisində ümumi mənada - türk etnik adı alban adını əvəz etməyə başladı.

Azərbaycan türklərinin etnogenezi və Azərbaycan dilinin (Azərbaycan türkcəsinin) formalaşmasında xəzərlərin böyük rolu olmuşdur. Həyatı, etnogenezi, tarixi, mədəni-mənəvi ənənələri yüzillərin dolanbaclarında itib-batmış etnoslardan biri də Xəzərlərdir. Bu tayfa heç bir şübhə doğurmayan xalis türk tayfalarındandır. Daha çox Şimali Xəzəratrafı sahillərdə yerləşmişlər. L.N.Qumilyov xəzərlərin haradan meydana çıxdığının və əcdadlarının mə'lum olmadığını bildirsə də, əsərinin başqa bir səhifəsində sarmatları onların əcdadları sayır [1, s.145]. Sarmatlar bir tərəfdən də irandilli hesab olunur. İrandilli tayfa türkdilli tayfanın necə əcdadı ola bilərdi? Xəzərlərin kaslarla bağlı olduğunu hələ vaxtilə Ə.Dəmirçizadə söyləmiş, 'xaz', 'kas' sözlərinin bir kökdən olduğunu yazmışdır. Ümumən bu fikir şübhə doğurmur və kassitlərin, kaspilərin, xəzərlərin bir kökdən olduğunu, onların ən azı tunc dövründə parçalanıb ayrıldığını göstərir. Beləliklə, xəzərlər bir tərəfdən də saklarla eyniköklüdür. Bunların hamısı qədimdə ilk məskənləri Ön Asiyadan ayrılmış, minilliklər keçdikdən sonra yurdlarına qayıtmış tayfalardır.

Eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq xəzərlər Şimali Qafqazdan mütəmadi olaraq Qafqaz Albaniyası ərazisinə yürüşlər edirlər. VIII-IX əsrlərdə Xəzər-Ərəb müharibələrinin əksəriyyəti

də məhz Azərbaycan ərazisində baş vermişdi. Xəzərlərin Albaniyaya ilk gəlişi 193-213-cü illərə aid edilir. Xorenli Moisey göstərir ki, onlar Çola keçidindən enərək Kürü keçib bu əraziyə yayıldılar. VII əsrdə xəzərlər Kürün hər iki sahilindəki əhalini özlərinə tabe etmiş, Qəbələ vilayəti ərəblər gələncə qədər Xəzər dövlətinin tərkibində olmuşdur. Bu dövrdə «Qəbələ» deyildikdə xəzər yada düşmüşdür. Bəlazuri elə belə də yazır: «Qəbələ, yə'ni Xəzər». Sonralar X əsrə qədər onlar dəfələrlə Albaniya ərazisinə daxil olmuşlar və tarixdən mə'lumdur ki, sasanilər və ərəblər onları böyük-böyük Azərbaycan-Albaniya ərazisində yerləşdirmişlər.

Xəzərlərin Azərbaycan ərazilərinə yürüşləri qənimət əldə etmək olsa da, sonralar dil və adət-ənənə birliyi onların bu ərazilərdə qalmalarına səbəb olur. Elə bu səbəbdəndir ki, hazırda ölkəmizin müxtəlif ərazilərində xəzərlərlə bağlı toponimlər qalmaqdadır: Lerikdə Xəzər-yaylaq, Ordubadda Xəzəryurd, Qarabağ və Füzuli ərazilərində Xəzərdağ, Xəzər dənizi (Kaspi terminindəki "kas" sözü "xəz, xaz" sözünün variantlarındanıdır.), Biləcəri (Bələncər şəhəri ilə əlaqədardır).

Q.Qeybullayev Albaniya ərazisində şarvan, aran, xurs, macar qədim türk tayfaları haqqında da məlumat vermiş, onların izlərini toponimlərdə müəyyənləşdirmişdir. Azərbaycandakı Tərnəvit, Ulaşlı, Kəbirli, Qaraçorlu və b. toponimlər xəzərlərin tərnə, kulas, kəbər və karaçor tayfalarının məskunlaşdığı yerlərdir.

Cənubi Azərbaycandakı Xazarian, Xəzərkəndi, Xəzərgəran, Xəzərabad, Xəzərli, Xəzər-Böyük, Xəzər - Çoban və Xəzərşax (200) kənd adları isə, şübhəsiz, erkən orta əsrlərdə Atropatənada yaşamış xəzərlərlə əlaqədardır. Beləliklə, erkən orta əsrlərdə Şimali Albaniya ərazisində yaşamış türkdilli *alban, aran, qarqar, sirak, sadak, hun, savar, çul, peşeneq, xəzər* və b. türk tayfalarının müəyyən hissəsi cənubda da yaşayırdı. VII əsr ərəb müəllifinin - Azərbaycan qədimdən türklər ölkəsidir sözü də bununla əlaqədardır. [2, s.166]

Xəzərlərin Albaniya ərazilərinə gəlməsi bir neçə mərhələdə baş verib. Mənbələrdə 193-213-cü illərdə Çola keçidindən keçərək Albaniyaya gəldikləri qeyd edilir. Sasanlı I Xosrov hakimiyyəti müddətində 50.000 Xəzər türkünə və 3.000 türk başçısını öz ailə və qohumları ilə Azərbaycana yerləşdirir. 623-cü ildə xəzərlər bizanslılarla birgə Naxçıvanı və Tiflisi ələ keçirirlər, Qazakadakı məşhur atəşgədəni dağıdırlar. Qəbələni özlərinə strateji mərkəz seçən xəzərlərin bir hissəsi məğlub olandan sonra Albaniya ərazisində qalır. Xəzər-Albaniya münasibətləri Cavanşirin zamanında yenidən kəskinləşir, lakin Cavanşirin nığah diplomatiyasından istifadəsi tərəflərin razılığa gəlməsi ilə nəticələnir.

Səlcuq-oğuzlarından əvvəl Albaniyada xəzərlər geniş mövqeyə malik idilər. IX əsr müəllifi İbn Xordadbeh yazır ki, Arran, Curcan (Gürcüstan) və Sisəcan xəzərlərin ölkəsidir [2, s.153-158].

A.Y.Krımiski iddia etdiyi kimi, xəzərlərin bu ölkədə "yüzillik hökmranlığı barəsində heç söz ola bilməz". O öz iddiasını əsaslandırmaq üçün M.Kalankatukluya istinad edir ki, o da belə yazır: xəzərlər 10 minlik İran ordu-sunu darmadağın etdikdən sonra, yenidən "keçidlərlə üç dövlətə - Ermənistan, Gürcüstan və Albaniyaya tərəf üz qoydular", lakin "məğlub edildilər".

M.İ.Artamonov xəzərlər tarixinə dair son tədqiqatında xəzərlərin Albaniyada qalmaları müddətinin nə qədər uzun olduğu barədə belə deyir: "Zaqafqaziyada türkütlər haqqında "Alban tarixi"nin ətraflı məlumatı bununla bitir, bundan sonra nə varsa, hamısı him və eyhamlardan toxunmuşdur".

Lakin M.İ.Artamonovun bu fikri ilə razılaşmaq olmaz ki, xəzərlər məğlubiyyətə uğradıqdan sonra Albaniyanı həmişəlik tərk etdilər. Qeyd etdiyimiz kimi, hələ Xosrov Ənuşirəvan dövründə Albaniyaya 10 min xəzər köçürülmüşdü, xəzərlərin əlində olan Qəbələ şəhərində onların inzibati mərkəzi yerləşirdi; çox ehtimal ki, xəzərlər cənuba doğru növbəti hücumları

zamanı məğlubiyyətə uğradıqda, M.İ. Artamonovun dediyi kimi, Albaniyanı tərk etmədilər, sadəcə Albaniya ərazisində əvvəlki hərəkət yerinə, Qəbələ rayonuna qayıtdılar. Burada onlar öz soyğunçu yürüşləri üçün əlverişli hadisələrin baş verməsini gözləməyə başlayaraq, qərbdə çox ehtimal ki, Gürcüstan sərhədlərinədək, cənubda isə Kür çayınadək uzanan, şübhəsiz, böyük bir ərazini nəzarət altında saxladılar. Onlar şərqdə öz mərkəzi hakimiyyətlərilə daimi əlaqə saxlayaraq təkcə Dərbənd keçidini deyil, Dərbənddən qərbdəki bütün dağ keçidlərini (Ağbulaq, Salavat keçidləri, Bazardüzü dağındakı iki keçidi) də diqqətlə nəzarət altında saxlayırdılar, çünki bu keçidlərdən ən qısa müddətdə Albaniya ərazisinə qoşun yeritmək olardı.

XX əsrin ortalarında xəzərlər haqqında Təbərinin məlumatını şərh edən akademik B. Dorn yazır: "İslamdan öncə Xəzər Dərbəndi ifadəsi Azərbaycanın güneyində Rey ilə İrak arasındakı şəhəri bildirir" [3,s.13] Təbəriyə görə, xəzərlərlə vuruşan Xosrov Ənuşirəvan onlardan 10 minini Azərbaycanda yerləşdirdi. VI əsrin ikinci yarısındakı olaylardan bəhs edən Əl-Bəlazuri hələ Ənuşirəvanın (531-579) vaxtında "xəzər axınının Dineverə qədər uzandığını, Cürzan və Erranın bu dövəndə xəzərlərin əlində olduğunu" söyləyir və məhz bu sasanı şahının xəzərlərlə qohumluq əlaqəsi qurmağa cəhd etdiyini deyir [4,s.53].

Akademik Z.M. Bünyadov müxtəlif mənbələrdəki məlumatlara istinad edərək xəzərlərin sonuncu müharibədə 100 mindən artıq ərəbi əsir apardıqlarını göstərir. Bundan sonra ərəblərlə xəzərlər arasında sülh bərqərar olur. Ərəblər Azərbaycana gələndə qədər bu yerlərdə hökmranlıq edən xəzərlər Azərbaycana öz doğma əraziləri kimi baxır və onun xilafətin qapalı bir vilayətinə çevrilməsinə imkan verməmişdilər.

Xəzərlərin Azərbaycan tarixində oynadığı ən önəmli rol onların xürrəmilər hərəkətinin baş verməsində göstərdikləri təsirdir. Xürrəmilərin inancı xəzərlərin qam-şaman inancı ilə əlaqədardır, o cümlədən hərəkətin başında iki rəhbərin (Cavidan və Əmran) dayanması da məhz Xəzər adətdən irəli gəlir.

Xilafət orduları ilə VII əsrin ortalarında qarşılaşan xəzərlərin xeyli hissəsi əvvəl Kürdən yuxarı, sonralar isə Dərbənddən yuxarı çəkilməli oldu. Lakin İslam dövründə də onlar Azərbaycanı tam tərk etmədilər. Ərəb-xəzər qarşıdurması başlayanda Arazdan yuxarı bir sıra bölgələr və Gürcüstanın bir hissəsi xəzərlərə tabe idi. Əl-Bəlazuri qeyd edir ki, Böyük Boğa vaxtında Şamxor şəhəri yenidən quruldu və buraya xəzər əhalisi yerləşdi [5,s.599] Qəbələni Xəzər adlandıran həmin tarixçi qeyd edir ki, 737-ci ildə də Mirvan 40 min xəzəri Samur-Şabran arasında yerləşdirdi. Bəzi türk boylarının xəzərləri sabir adlandırması (Əl-Məsudi) faktını da nəzərə aldıqda və o dövəndə Aran-Şirvan bölgəsində 100 min sabir ailəsinin (yarım milyon xəzər) yaşadığını xatırladıqda [6, s.171], onda bugünkü Azərbaycan türklərinin formalaşmasında xəzər faktorunun önəmi aydın olur.

Xəzər tarixində qədimə endikcə onların Azərbaycanla bağlılığı artır. Xəzərlərin Azərbaycandan şimala getməsinə arxeoloji dəlillər də təsdiqləyir. Arxeoloqların Dağıstanda apardıqları tədqiqatlar göstərir ki, əvvəllər burada olmayan yeni tipli maddi mədəniyyət növü miladdan öncəki minillikdə, əsasən VII – IV əsrlərdəki bəzi silah növləri, lüləyli su dolçası, atçılıqla bağlı fərqli nəsnelər nümunəsi Cənubi Qafqazdan gətirilmişdir [7,s.86-89,94-95]. Xəzər arxeoloji mədəniyyətinin tədqiqatçısı S.A. Pletneva yazır ki, Aktaş çayının qolu Yarıksu kənarında salınmış Azar (Xazar)-qala m.ö II – m.s IX əsrlər boyu fasiləsiz mədəniyyət qatları ilə seçilir [8, s.29].

Ərəblərin Azərbaycana ayaq açdığı ilk çağlarda "Araz qırağındakı Beyləqanda bir kəndlinin xəzər dilində səlis danışması" (Əl-Kufi) faktı xəzərlərin danışdığı dilin o dövərdə xalq arasında geniş yayıldığını göstərir. "Kartli tarixi" abidəsi həmin çağda Tiflisdə danışılan dillər sırasında xəzərlərin dilini (xazaruli) də qeyd edir [9,s.16]. Bu deyilənlər "Azərbaycan və

tabeliyindəki bölgələr xəzər məmləkətidir" (Təbəri) fikrinə haqq qazandırır və xəzərlərin ilkin ata yurdunu məhz Azərbaycanda axtarmağa istiqamət verir. Maraqlıdır ki, İosif xaqan Xəzər dənizinin adını Xəzər deyil, bu dənizin güney sahilində yaşayan boyların adı ilə Qurqan adlandırır.[10,s.38-42] Bu da göstərir ki, xəzərlər quzeyə saqa boyları ilə və onlardan bir neçə əsr sonra Güney Azərbaycandan getmişlər. Burada xəzər adının azər şəklində işlənən variantı da köməyə gəlir.

ƏDƏBİYYAT:

- 1.Qumilyov L.N.Qədim türklər.V:Gənclik,1993
- 2.Qeybullayev Q.Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, Azərneşr,1994
- 3.Дорн Б. Известия о хазарах восточного историка Табари. “Журн.Мин.Н.П.”, ч. XLIII, №78
- 4.Kuzgun S. Hazar ve Karay türkləri. Ankara, 1993
- 5.Бартольд В.В. Сочинения . V т, М.,1968
- 6.Velidi Toğan A.Z. Umimi Türk Tarihine giriş.(3 baskı) , İstanbul, 1981
- 7.История Дагестана. I т, М., 1967
- 8.Плетнева С.А. Хазары. М.,1976
- 9.Картлис Цховрева. I т, Тбилиси, 1955
- 10.Cəlilov F. Azər xalqı. II nəşri, Bakı ,2006

XATIRA İLYSOVA

Gəndəjinский Государственный Университет

МЕСТО ХАЗАР В ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Хазары сыграли большую роль в этногенезе азербайджанских тюрков и формировании азербайджанского языка. Хотя главной причиной набегов хазар на Азербайджанские земли был захват добычи, но впоследствии сходство языка и обычаев послужило причиной поселения хазар на этих землях. В настоящее время в различных областях Азербайджана, есть топонимы, связанные с хазарами.

XATİRE İLYASOVA

Ganja State University

THE PLACE OF CHAZARS IN HISTORY OF THE AZERBAIJAN

Chazars had a great role in the ethnogeny of Azeri Turks and in the formation of the Azerbaijan language. The purpose of the marches of Chazars to the area of Azerbaijan was plundering at fist, but then the unity of language and tradition brought them about staying in this area. Nowadays toponyms about Chazars come across in the different areas of our country.

Rəyçilər: t.e.n.P.Kərimzadə, t.e.d.İ.M.Məmmədov

Gəncə Dövlət Universiteti, Tarix-Coğrafiya fakültəsi Ümumi tarix kafedrasının 16.01.2013-cü il tarixli iclasın qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (pr.№5).